

A SZEMANTIKA ÉS A PRAGMATIKA HATÁRÁN

A PRESZUPPOZÍCIÓK ÉS AZ IMLIKATÚRÁK EGYSÉGES, SZEMANTIKAI KERETBEN VALÓ KEZELÉSÉNEK LEHETŐSÉGEIRŐL

Az előfeltevés (preszuppozíció) fogalma Hispániai Péter (XIII. század) óta ismert. Frege volt az, aki ezt a fogalmat elsőként próbálta beilleszteni egy formális szemantikai modellbe. (Frege, 1980) A

(1) *Kepler nyomorúságban halt meg*

mondat elemzésénél azt mondja, hogy ha a fenti mondatot állítjuk, akkor feltesszük, hogy a *Kepler* tulajdonnévnek van referenciája. Ez a feltevés nem része a mondat jelentésének. Ha része volna, akkor a mondat tagadása nem az lenne, hogy

(2) *Kepler nem halt meg nyomorúságban, hanem*

(3) *Kepler nem halt meg nyomorúságban, vagy a Kepler tulajdonnévnek nincs referenciája.*

Frege azt is megállapítja, hogy (1)-nek és (2)-nek azonosak az előfeltevései, tehát a tagadás érintetlenül hagyja a preszuppozíciókat.

Kérdés azonban, hogy valójában mi vagy ki rendelkezik előfeltevésekkel. Frege nem képvisel egységes felfogást ezzel kapcsolatban, egyik helyen azt állítja, hogy maguk a mondatok, másol, hogy a mondatok használata, megint máshol pedig, hogy a beszélők bírnak előfeltevésekkel. Ez a „bizonytalanság” előrejelzi azokat a problémákat, melyek később a preszuppozíciós elmélet szemantikai és pragmatikai megközelítéseinek különbségében kristályosodnak ki.

Russell leíráselméletével lényegében kiküszöböli a preszuppozíciókat. (Russell, 1985) Híres mondatának ((4) *Franciaország jelenlegi királya kopas?*) elemzésében azt állítja, hogy az ilyen mondatok logikai fordítása nem alany–állítmány formájú, hanem három kijelentés konjunkcióját tartalmazza: az első kijelentés az egzisztenciára, a második az unicitásra vonatkozik, a harmadik pedig a predikátumot foglalja magába ((4) (a) *Franciaországnak van királya & Senki más nincs, aki*

Franciaország királya lenne & Franciaország királya kopasz). A konjunkcióra vonatkozó logikai törvény értelmében bármely kijelentés hamissága maga után vonja az egész mondat hamis voltát is. A (4) mondat tehát elvileg 7 különböző esetben lehetne hamis, megjegyzendő azonban, hogy a (4)(a) három kijelentése nem független egymástól (a második például mindig alá van rendelve az elsőnek).

Frege és Russell számára egyaránt az jelentette a problémát, hogy a (4)-hez hasonló mondatoknak, melyeknek nincs jelöletük, értelmük még lehet. Frege úgy oldotta meg ezt a problémát, hogy megkülönböztette a jelentést és a jelöletet, azt állítva, hogy az ilyen mondatok megőrzik jelentésüket (értelmüket) akkor is, ha nincs jelöletük és így nincs igazságértékük. Russell elemzéséből pedig az derül ki, hogy (4) azáltal értelmes, hogy egyszerűen hamis.

A Russell- és a Frege-féle álláspont közti vita filozófusok és főként logikusok sorát foglalkoztatta, ahol az állásfoglalás legfontosabb kritériuma az volt, hogy a logikai rendszer koherenciája megmaradjon. A nyelvészetben azonban a konkrét nyelvi tények és jelenségek állnak a figyelem középpontjában, ezért a nyelvészet a preszuppozíciós megoldást részesíti előnyben. Nyelvi tényekre támaszkodik az az empirikus megállapítás, mely szerint egy mondat előfeltevését a mondatban található nyelvi szerkezetek (ún. *preszuppozíciós szerkezetek*) indukálják. Valahányszor az ilyen nyelvi szerkezet előfordul a mondatban, az előfeltevés is megjelenik. Preszuppozíciós szerkezet lehet határozott főnévi szerkezet (*Franciaország jelenlegi királya kopasz.*), faktív ige (*János sajnálja, hogy Éva elutazott.*), állapotváltozást jelentő (inchoatív) ige (*A macska megvakult.*), valamint – bár ez utóbbiak kérdéseket vetnek fel – a szemantikai jegyekkel történő elemzés esetén az állítmányként használt főnevek (*Péter agglegény.*), összehasonlító szerkezetekben melléknevek (*Éva csúnyább, mint Anna.*), előfeltevéseket bevezető *is, csak, még, már* szócskák (*Éva is megérkezett.*), fókusz (*Éva a kutyájával ment sétálni.*) stb. Az ilyen preszuppozíciós szerkezet lehet szintaktikai szerkezet (pl. a határozott főnévi szerkezet) vagy lexéma (pl. a faktív ige).

Úgyszintén nyelvi tényekre támaszkodik az a megállapítás is, mely szerint *egy mondat preszuppozíciói invariánsak a tagadás, az eldöntendő kérdő mondat és a felszólító mondat képzésének műveleteivel szemben*. Az eldöntendő kérdő mondatok előfeltevései megegyeznek a kérdésre adott válasz előfeltevéseivel (*Éva nővére nyelvész? Igen/Nem, Éva nővére nyelvész.* Preszuppozíció: *Évának van nővére.*). A *Legyen Éva nővére nyelvész!* felszólító mondat jelentése *Legyen minden úgy, hogy az „Éva nővére nyelvész” kijelentés igaz legyen!* A preszuppozíció itt is megegyezik a kijelentés előfeltevésével.

A fentiekből következik, hogy az eldöntendő kérdő és a felszólító mondatokban előfeltevést indukáló preszuppozíciós szerkezetek mindig meg kell hogy jelenjenek a kijelentő mondatokban is, vagyis, ha egy nyelvi szerkezet preszuppozíciós szerkezet, akkor *mindig van olyan kijelentő mondat, melyben ez a nyelvi szerkezet előfeltevést indukál.*

A preszuppozíció fogalmának megragadásánál így általában a kijelentő egyszerű mondatok előfeltevéseiből indulnak ki. (Összetett mondat esetén ugyanis felvetődik az a probléma, hogy a tagmondatok előfeltevéseihez képest új preszuppozíciók ugyan nem jöhetnek létre, a meglévők azonban különböző módon változhatnak, sőt „elillanhatnak”. Ennek a problémának a kezelésére ajánlottak megoldást Karttunen és Peters (dugók, szűrők, lyukak elmélete), Gazdar, Heim (akkomodációs elmélet, az előző két elmélet kombinációja) és a diskurzuszemantikai kísérletek.)

Horn – Smiley nyomán – a szemantikai bennfoglalásból kiindulva definiálja a preszuppozíció fogalmát:

1. $A \Vdash B$ akkor és csak akkor, ha minden olyan világban, amelyben A igaz, B is igaz.
2. A akkor és csak akkor előfeltételezi B-t, ha $A \Vdash B$ és $\neg A \Vdash B$. (Horn, 1996)

A definícióban szereplő „következik” olyan reláció, amelyre csak a modus ponens érvényes, a modus tollens nem (így tehát ez a reláció nem értelmezhető logikai implikációként).

A tagadással kapcsolatban megjegyzendő, hogy az csak akkor őrzi meg az előfeltevést, ha a preszuppozíció nem tartozik bele a tagadás hatókörébe.

Frege és Russell mondatainak preszuppozíciós elemzésénél mindkét esetben valakinek a létezését tételezzük fel. Ezek az *egzisztenciális előfeltevések* a mondatokban szereplő határozott főnévi szerkezetekhez kapcsolódnak. Ha ezeknek a határozott főnévi szerkezeteknek nincs referenciájuk, akkor az egzisztenciális előfeltevés nem teljesül, és ez kihat a kijelentés igazságértékére. Más szóval, az egzisztenciális preszuppozíciók közös tulajdonsága, hogy feltétlenül befolyásolják a kijelentés igazságértékét. Azonban különböző módon tehetik ezt. A (4) és (5) mondat egzisztenciális preszuppozíciója egyaránt (6):

- (4) *Franciaország jelenlegi királya kopasz*
- (5) *Franciaország jelenlegi királya itt áll mellettem*
- (6) *Létezik valaki, aki jelenleg Franciaország királya.*

Franciaországnak jelenleg nincs királya, de van olyan lehetséges világ, amelyben Franciaországnak van királya. Erről a királyról a létezésén kívül semmit nem tudunk, azt sem,

hogy kopasz-e, tehát (4) igazságértékét nem tudjuk eldönteni. (5) viszont két világról állít valamit: egy lehetségesről, amelyben van francia király, és a való világról, melyhez én is tartozom (így könnyen ellenőrizhetem, hogy bárki áll is itt mellettem, az nem Franciaország jelenlegi királya). Tehát ha egy egzisztenciális előfeltevés nem teljesül, akkor a kijelentés vagy *sem nem igaz, sem nem hamis*, vagy *hamis* (természetesen, ha elfogadjuk a szemantikai értékrést).

Az egzisztenciális előfeltevések egyedeken (és halmazokon) kívül tényekre is vonatkozhatnak. Ha az ilyen preszuppozíciók nem teljesülnek, a kijelentés (valószínűleg) csak *hamis* lehet (*János elfelejtette, hogy a szemüveg a zsebében van. Ha A szemüveg János zsebében van. tény nem áll fenn, akkor a kijelentés hamis*).

Az egzisztenciális előfeltevések teljesüléséről tehát függ az őket tartalmazó kijelentések igazságértéke. Ezek a preszuppozíciók így aligha utalhatók a pragmatika hatáskörébe, ellentétben Horn megjegyzésével, aki szerint itt a kérdés az, hogy mi az adott beszélő felfogása a kifejezés referenciájának (lehetséges) létezéséről. Ebben az esetben a preszuppozíciót nem az A és B kijelentés közötti relációnak tekinti, hanem B *beszélő* és M *megnyilatkoztatás* közötti viszonynak, mely viszony legfeljebb a megnyilatkozás *adekvát voltára* van hatással, a kijelentés igazságértékére nem. B beszélő M megnyilatkozás megtetelekor bizonyos dolgokat feltételez, hisz, tud vagy tudni vél, adottnak tekint.

Ha a megnyilatkozásból a beszélő hite, tudása stb. következik, akkor az, hogy fennáll-e a következtetés *nem az implikáció elő- és utótagjának igazságértékétől, hanem a kontextustól függ*. Ez a körülmény felelős Horn azon nézetéért, hogy bizonyos preszuppozíciókat a *pragmatika hatáskörébe utal*.

Szerinte tehát *szemantikai preszuppozíciók* azok, melyeknek hamis volta befolyásolja a kijelentés igazságértékét. Ilyenek:

- az egzisztenciális preszuppozíciók;
- az olyan nem egzisztenciális preszuppozíciók, melyek állapotváltozást kifejező predikátumokra vonatkoznak, és az előfeltevés a kiinduló állapotot rögzíti. Példája: *Smith befejezte a felesége verését* kijelentés előfeltevése *Smith (a befejezésnél korábbi időpontban) verte a feleségét*.

A pragmatika hatáskörébe tartoznak:

- a *pragmatikai preszuppozíciók* (Ilyenek az összehasonlító szerkezetekben szereplő melléknevek és a *csak, is, még, már* szócskák által előidézett preszuppozíciók. Ezek a lexémák vagy csak

kísérő funkciót töltenek be, vagy funkciójuk az előfelvetés bevezetése. pl. *Smith már nem veri a feleségét* preszupponálja, hogy *Smith (a megnyilatkozás elhangzása előtt – és nem, mint az előző példában, a befejezés időpontjánál korábban) verte a feleségét*);

- a *konvencionális implikátumok* (pl. *B szegény, de becsületes* implikálja, hogy *Valamiféle ellentét van B szegénysége és becsületesége között*; vagy Lakoff (1971) példájában *Nixont megválasztották, de a feketék mégsem lázadtak fel.* implikálja, hogy *Nixon megválasztása után várható volna, hogy a feketék fellázadjanak.*), melyeknél a használt szavak hagyományos jelentése határozza meg, hogy amellet, hogy mit mondunk, mit implikálunk; olyan következtetésekről van tehát szó, amelyeket a hallgató bizonyos általános pragmatikai elvek ismeretében tud egy megnyilatkozásból levonni.
- *társalgási implikátumok* (példa rá a filozófia szakra írt ajánlás esete, mely azt implikálja, hogy az ajánlott személy rossz filozófus). A társalgási implikátúrák Grice együttműködési elvén s a neki megfelelő maximákon alapulnak. (Grice, 1997) Grice szerint a társalgási implikátúra jelenlétét le kell tudni vezetni, mert ha intuitíve meg is ragadható, ha az intuíció nem helyettesíthető levezetéssel, akkor az intuíció nem fog társalgási implikátúrának számítani, hanem konvencionális implikátúra lesz.

Ezek alapján indokoltnak látszik, hogy a pragmatikai preszuppozíciók meghatározására egy új, a szemantikaitól különböző, tisztán pragmatikai definíciót találjunk. Figyelembe kell venni azonban azt, hogy ezek az előfeltevések is *preszuppozíciós szerkezetekhez kapcsolódnak, megjósolhatók, nem függenek a beszédshituációtól és a kontextustól.* (Ezek azok a tulajdonságok, amelyek megkülönböztetik a szerencse-feltételektől és az illokúciós jelentéstől. Ami a beszédshituációt illeti: egy mondatnak és a neki megfelelő megnyilatkozásnak ugyanaz lesz a preszuppozíciója, függetlenül attól, hogy ez a megnyilatkozás milyen beszédshituációban hangzik el; az illokúciós jelentés viszont döntő mértékben függ a beszédshituációtól, mivel egy mondatnak potenciálisan többféle illokúciós jelentése lehet, egy adott beszédshituációban elhangzott megnyilatkozás illokúciós jelentése azonban egyértelmű. A pragmatikai preszuppozíciók nem függenek a kontextustól sem, tehát feltétlenül megjelennek, legfeljebb annyit mondhatunk, hogy nem teljesülésük esetén a beszélő a kontextus szempontjából nem adekvát módon használta a mondatot.) A fenti (nyelvi) tények figyelembe vétele mellett a preszuppozíciók szemantikai és pragmatikai meghatározása között csupán annyi a különbség, hogy míg a szemantikában a *mondatok*, addig a pragmatikában a *beszélők* előfeltevéseiről beszélünk (mely különbségtétel „kezdetleges” formában már Frege-nél is megjelent). Ha az előfeltevések preszuppozíciós

szervezetekhez kapcsolódnak, akkor a beszélő ezeket a szervezeteket használja fel előfeltevéseinek kinyilatkoztatására, tehát ami a szemantikában a mondat preszuppozíciója, az a pragmatikában a mondatnak megfelelő megnyilatkozásban megjelenő beszélői előfeltevés (természetesen csak akkor beszélhetünk előfeltevésekről, ha azt a beszélő szükségszerűen igazak tartja a megnyilatkozás használatakor, vagy legalábbis úgy tesz). Ilyen feltételek mellett a szemantikai és pragmatikai preszuppozíció-fogalom tényeknek, jelenségeknek *ugyanazt a balmozát* fedi le. A preszuppozíció (most már azonos módon kezelve a szemantikai és a pragmatikai előfeltevéseket) fogalmának és az implikátumok (különösen a konvencionális implikátumok) fogalmának megkülönböztetése már problematikusabb.

Ezzel kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy egyáltalán elfogadható-e az a feltételezés, miszerint az előfeltevések nem részei a mondat tulajdonképpeni jelentésének (mint ahogy Frege állította). Egy állítást kifejező mondat jelentésén azon feltételek összességét értjük, melyek mellett a mondat igaz állítást fejez ki. A preszuppozíciók részei ezeknek a feltételeknek. Például:

(7) *János fia orvos* előfeltételezi, hogy

(8) *Jánosnak van fia*.

(8) olyan feltétel, melynek teljesülése szükséges ahhoz, hogy (7) igaz állítást fejezzen ki. (8) tehát része kell legyen (7) jelentésének.

Egy másik példa nem egészen a hétköznapi nyelvből: egy feltételes állítást csak akkor tarthatunk igaznak, ha elfogadunk két preszuppozíciót:

- a feltételes állítás előtagjának igazsága nem lehetetlen;
- a feltételes állítás utótagjának hamissága nem lehetetlen.

Így a feltételes állítás (egyfajta kondicionális) jelentésének része a fenti két előfeltevés.

A szemantikai előfeltevésekről tehát nincs okunk feltételezni, hogy nem részei a mondat jelentésének.

Ha az előfeltevéseket és implikátúrákat nem állítást kifejező mondatok, hanem beszélők és megnyilatkozások közötti viszonynak tekintjük, akkor nehezebb elképzelni, hogy az implikátum a megnyilatkozás „jelentésének” része volna. Azonban nincs elvi akadálya annak, hogy a beszélő hite, tudása, feltételezése stb. önálló entitásként legyen kezelhető, amit így felvehetünk a modellbe. Ezután e hitek, feltételezések részei lesznek annak a feltételhalmaznak, melyek mellett

állításaink igazra értékelhetők, vagyis egyszerűen részeivé válnak a mondat tulajdonképpeni jelentésének.

A fent említett példában a

(9) *B. szegény, de becsületes* konvencionális implikátuma az, hogy

(10) *Van valami ellentét B. szegénysége és becsületessége között.*

Feltehetően azért nevezi ezt Grice implikaturának és nem előfeltevésnek, mert úgy véli, hogy nem is (10) az, ami (9)ből következik, hanem:

(11) *Én (azaz a beszélő) úgy hiszem, tapasztalom stb., hogy a szegénység és a becsületesség között (általában) ellentét van.*

Ha azonban az én tudásom az univerzumnak egy részhalmaza, melynek eleme a szegénység és a becsületesség közötti ellentét, akkor:

1. itt is előfeltevésről van szó; (melyet feltehetően a *de* lexéma idéz elő, tehát ez is preszuppozíciós szerkezethez kapcsolódik)
2. ez az előfeltevés nem pragmatikai, hanem szemantikai;
3. (11) tehát nem kontextusfüggő következtetés, hanem igazságértékkel rendelkezik; hatással van (9) igazságértékére; igaznak kell lennie ahhoz, hogy (9) is igaz legyen; része annak a feltételhalmaznak, amely mellett (9) igaz állítás; végeredményben (9) jelentésének része.

Ezzel magyarázható, hogy (10) lehet hamis állítás, (11) azonban ebben az összefüggésben mindig igaz (ahogy ezt egy preszuppozíciótól el is várjuk).

Grice maximáiból is következik, hogy az egymást követő megnyilatkozásoknak valami módon közük kell, hogy legyen egymáshoz (relevancia, rendezettség, stb.). Legerősebb (?) esetben konjunkcióval vannak összekötve, így tulajdonképpen egy „szöveg” igazságértékéről is beszélhetünk. Az előbbi gondolatmenetet követve a társalgási implikátumok a „szöveg” preszuppozíciói, rendelkeznek igazságértékkel, nem hagyják érintetlenül a „szöveg” igazságértékét, a „szöveg” jelentésének részei, nem pedig kontextusból adódó következmények (hiszen így a kontextus is entitások halmazává válik, mely felvehető a modellbe).

Ha nem fogadunk el egy ehhez hasonló elemzést, akkor létrejön egy olyan helyzet, melyben a szemantikai preszuppozíciók léte megkérdőjelezhető, minden következtetés pragmatikainak tűnik. A *János fia orvos* mondatnak az az előfeltevése, hogy *Jánosnak van fia* szintén implikáció lesz, méghozzá Grice minőségi maximájából eredően, hiszen a hallgatónak nincs oka feltételezni, hogy

a beszélő olyasmint mond, amit hamisnak hisz vagy amiről nincs megfelelő evidenciája (tudja, hogy Jánosnak nincs is fia, illetve nincs az ellenkezőjéről meggyőződve).

Ez a felfogás tükröződik Strawson 1950-es cikkének záró mondatában, miszerint: „Sem az arisztotelészi, sem a russelli szabályok nem adják meg a hétköznapi nyelvben valamely kifejezés pontos logikáját, a hétköznapi nyelvnek ugyanis nincsen egzakt logikája”. (Strawson, 1985)

Budapest, 2000.

Irodalom

Clark, Herbert H.: *Átbidalás*. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997.

Fillmore, Charles J.: *Bejöhettünk?* In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997.

Frege, Gottlob: *Jelentés és jelölet*. In: *Logika, szemantika, matematika*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1980.

Horn, Laurence R.: *Presupposition and implicature*. In: Shalom Lappin (ed.): *The Handbook of Contemporary Semantic Theory*. Blackwell, Oxford, 1996.

Grice, H. Paul: *A társalgás logikája*. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997.

Kiefer Ferenc: *A nyelvi jelentés két fajtája: az implicit és az explicit jelentés*. In: Frank Tibor – Hoppál Mihály (szerk.): *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1980.

Kiefer Ferenc: *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.

Lakoff, G.: *Presupposition and relative well-formedness*. In: Steinberg – Jakobovits (eds.): *Semantics*. Cambridge University Press. Cambridge, 1971.

Levinson, Stephen C.: *Az előfeltevések*. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997.

Russell, Bertrand: *A denotálásról*. Copi, Irving M. – Gould, James A. (szerk.): *Kortárs tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1985.

Strawson, P. F.: *A referálásról*. Copi, Irving M. – Gould, James A. (szerk.): *Kortárs tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1985.

Zvegincev, V. A.: *A nyelv és a beszéd preszuppozíciói*. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997.